

УДК 340.1

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.1\(45\).226488](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.1(45).226488)

## ВПРОВАДЖЕННЯ РОСІЙСЬКОГО СТАНОВОГО СУДОЧИНСТВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

**Биркович О. І.,**  
*кандидат юридичних наук,  
доцент кафедри теорії та історії держави і права  
Ужгородського національного університету  
ORCID ID: 0000-0003-3880-359X*

У статті розкриваються особливості імплементації російської системи судочинства на території Гетьманщини в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Вказується, що інкорпораційна політика Російської імперії передбачала повне включення українських земель до складу імперії, як в адміністративному, так і в правовому аспектах. Починаючи з ліквідації інституту гетьманства, полково-сотенного устрою, представники імперської влади намагалися викоренити з побуту всі правові атрибути козацтва, які були для населення традиційними й відрізнялися від класичних російських. Одним із таких атрибутів державності була система судоустрою та судочинства. Визначивши специфіку та характерні риси традиційно-української системи судочинства, що реалізовувалася в Гетьманщині з середини XVII ст. (судові реформи П. Орлика, К. Розумовського), автор встановив особливості запровадження російської станової системи судочинства. Після ліквідації полково-сотенного устрою та запровадження поділу на губернії на території України починають створювати земські (губернські) та повітові суди, які мали широке коло повноважень, ділилися на департаменти кримінальних і цивільних справ. Земські суди були судом вищої інстанції та основним апеляційним органом, але вирішували виключно справи, що стосувалися дворянського стану. Формальна виборність суддів і їх підпорядкування імператору було компромісом, який задовольняв як владу, так і гарантував лояльність дворянства. Повітові суди перебували під контролем дворянства, що нівелювало прозорість прийнятих рішень. Найнижчою судовою ланкою були сільські суди, які вирішували більшість господарських і адміністративних питань, пов'язаних із найменш захищеними прошарками суспільства.

Певним позитивом можна вважати практику діяльності «третейських» та «совісних» судів, завданням яких було вирішення суперечок на досудовій стадії. Вони мінімізували і дебіюкратизували систему судочинства, формуючи дієву альтернативу повітовим судам. Договірні принципи в судівництві, за умови існування близько 10 тис. нормативно-правових актів, частина з яких була закономірно не відома суддям, а інколи суперечила один одному, стали запорукою стабільності судової влади в дореформений період.

**Ключові слова:** суд, станові суди, земський суд, повітовий суд, совісні суди, Гетьманщина.

---

**Постановка проблеми.** Друга половина XVIII ст. стала часом остаточної ліквідації державних інститутів Гетьманщини. Інкорпораційна політика Російської імперії передбачала повне включення українських земель до складу імперії, як в адміністративному так і в правовому аспектах. Починаючи з ліквідації інституту гетьманства, полково-сотенного устрою, представники імперської влади намагалися викоренити з побуту всі правові атрибути козацтва, які були для населення традиційними і відрізнялися від класичних російських. Одним із таких атрибутів була система судоустрою та судочинства. Показово, що властиві для українців та росіян системи судочинства були діаметрально протилежними. Якщо українська-козацька базувалася на принципах демократизму, гуманізму та рівності (у Конституції П. Орлика 1710 р. та судовій реформі К. Розумовського ця рівність була закріплена на правовому рівні) то російська була каральною за свою ідейною спрямованістю та орієнтувалася на становий та майновий статус учасників судового процесу. Відповідно, після ліквідації Гетьманщини у 1764 р. розпочався процес утвердження російського законодавства на українських землях, а тому актуальним

з наукової та суспільної точок зору є вивчення питання особливостей російської станової системи судочинства, міри її сприйняття українцями та порівняння з нормами судоустрою часів існування Гетьманщини.

Характеризуючи теоретичну базу дослідження системи судочинства, що діяла на українських землях у кінці XVIII – першій половині XIX ст., слід звернути увагу на низький інтерес дослідників до цієї проблематики. Закономірно, що увага прикута до судової реформи 1860-х рр., а попередній період розглядається в основному в контексті загальної характеристики правової системи Російської імперії та особливостей її імплементації на території колишньої Гетьманщини. Одночасно ряд дослідників намагається розкрити специфіку та особливості реалізації російської системи судочинства на території України та висловлює неоднозначні думки стосовно її ефективності та рівня сприйняття населенням. Так, А. Шевчук, оцінюючи судову систему Російської імперії 1775–1864 рр., вказує на її ефективність та проєвропейську спрямованість [16, с. 69]. З іншого боку, дослідник звертає увагу на те, що саме судова система була інструментом загравання імперської влади з місцевими українськими елітами і дозволяла забезпечувати їхню лояльність ще з часів Петра I [17, с. 29]. Відсутній також спільний підхід до визначення часу остаточного проникнення російського законодавства в систему судочинства Гетьманщини. Так, В. Горобець [4] та А. Путро [8] вказують, що це були 1720-ті роки, але якщо перший називає 1723, то другий – 1728 рік, відповідно, прийняття імперського документу «О суде по новоучиненной форме» та «Рішительні пункти гетьману Данилу Апостолу». З огляду на це слід детально прослідкувати не тільки процес імплементації російського права в судову систему Гетьманщини, а й визначити специфіку його практичної реалізації.

Загалом, методологічною основою нашого дослідження стали праці Г. Бондаренка, О. Гейди, Т. Демченко, В. Горобця, С. Дегтярьова, О. Ільїна, С. Лонської, А. Путро, М. Сотнікової, Б. Стецбка, М. Тараненко, В. Томсінова, В. Шандри, А. Шевчука, А. Яковліва та ін.

**Мета статті** – аналіз процесу утвердження на території Гетьманщини російської системи судочинства та специфіки її реалізації в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

**Виклад основного матеріалу.** Система судоустрою та судочинства, що формувалася на українських землях одночасно з утвердженням Гетьманщини, була поєднанням звичаєво-традиційних, станово-представницьких та правових засад організації. Звичаєво-традиційні норми були властивими для так званого «козацького права», в основі якого були відносини рівності та братерства. Будучи консервативним за своїм характером, воно поєднувало як звичаєві норми XII–XIII ст., так і новітні норми польсько-литовського права XV–XVII ст. (Литовські статuti), що в кінцевому рахунку призвело до формування кількаступеневої системи судочинства [11, с. 119]. Ще більш традиційними та звичаєвими були норми судочинства, які у своїй основі мали дотримання норм християнської етики та моралі. Станово-представницькі фактори набули поширення в період Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та в перші десятиліття існування Гетьманщини. Найбільшим досягненням Б. Хмельницького можна вважати уніфікацію системи судоустрою та формування чіткої вертикалі органів судочинства: Генеральний військовий суд; полкові суди; сотенні та ратушні суди; сільські суди; копні; міські та домініальні суди [18, с. 34]. Їхньою характерною рисою було чітке розмежування підпорядкованості та підсудності, адже Генеральний військовий суд, будучи найвищою апеляційною та касаційною інстанцією, вирішував справи, що стосувалися козацької старшини та гетьмана, тоді як на полкові суди покладалася відповідальність за вирішення адміністративних спорів. Окрім того, в Гетьманщині існувала ціла низка спеціалізованих судів, що, на думку Д. Бондаренка, є ознакою становості судової системи [1, с. 168]. Це, зокрема, були: 1) духовні суди; 2) цехові суди; 3) ярмаркові суди; 4) митні суди; 5) третейські суди [1, с. 168]. На початку XVIII ст. відбувається утвердження правових засад організації судової влади. Конституція П. Орлика 1710 р., перша кодифікована збірка козацького права «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. поклали підвалини чіткому правовому регулюванню процесу реалізації судової влади. Завершальним етапом на шляху до утвердження чітких правових норм регулювання судочинства та судоустрою Гетьманщини стали судові реформи К. Розумовського 1760–1763 рр., які якісно відрізняли судову систему Гетьманщини від системи судочинства імперії Романових.

Власне, тільки після ліквідації Гетьманщини у 1764 р. розпочався процес імплементації російської системи судочинства в українську правову дійсність. Закономірно, що спроби ліквідації традиційної української судової системи здійснювалися ще у 1720-ті рр., але вони були половинчастими і не змогли ліквідувати усталені підходи до організації судової влади та звичаєво-правових норм судочинства. Навіть після поширення на теренах України указу Петра I «О суде по новоучиненной форме» (1723 р.) суди Гетьманщини тільки на час існування Першої Малоросійської колегії підпорядковувалися їй, а Генеральний військовий суд змушений був погоджувати винесення смертної кари [5, с. 14]. Формально відбулася навіть уніфікація судової документації,

що мало наслідком формалізацію судового процесу [3, с. 361–362], адже не враховувалися звичаєві підходи судочинства, не дотримувався принцип змагальності сторін, демократизм та гуманізм у винесенні вироку.

Однак ситуація змінилася з приходом до влади гетьмана К. Розумовського, який відмовився від станового підходу в системі судочинства, що був для російського права закономірним. Після ліквідації у 1781 р. полково-сотенного устрою та запровадження поділу на губернії розпочався процес ліквідації судової системи Гетьманщини та запровадження російської – станової. Загальною характерною рисою російської системи права, що кардинально відрізняла її від української, було існування десятків і сотень нормативно-правових актів, які не були жодним чином кодифіковані. На кінець XVIII ст. у Російській імперії одночасно функціонувало понад 10 тисяч нормативно-правових актів, більша частина з яких не підлягала застосуванню, а інші іноді прямо суперечили один одному. Щодо ситуації в системі судочинства, то більшість суддів навіть не підозрювали про наявності деяких правових норм і нормативно-правових актів [9, с. 68]. Власне, друга половина XVIII ст. стала початком кодифікації російського права, що вдалося успішно завершити більше як за 100 років. Причиною цього було те, що спеціальні кодифікаційні комісії не мали чіткої системи і логіки класифікації існуючого права. Вони швидше займалися формуванням нової законодавчої бази, не маючи для цього належного досвіду чи підготовки [13, с. 352].

Щодо характеристики судової системи, то вона ґрунтувалася на принципах нового адміністративно-територіального поділу та передбачала існування в губернії верховного земського суду [12, с. 3]. За аналогією з полковими судами Гетьманщини, згідно з реформою 1763 р. в територіально великих губерніях могло існувати кілька земських судів, а в окрузі існували нижчі земські суди. Верхній земський суд за своїм статусом був апеляційною і ревізійною інстанцією стосовно рішень повітових судів [6, с. 25]. У цих судах існувало два окремі департаменти, які займалися, відповідно, кримінальними і цивільними справами. Інституційно верхній земський суд був закритою інституцією і безпосередньо підпорядковувався імперській владі, адже його керівник-суддя призначався безпосередньо імператором. Однак із часом склалася практика, що верхній земський суд вирішував цілий спектр справ: скарги і суперечки дворян, цивільні та кримінальні спори, земельні, майнові справи тощо. Така система була надзвичайно складною, адже суди вирішували весь спектр справ, що вело до збільшення часових рамок вирішення спорів, бюрократизму і тяганини.

З огляду на це у 1797 р. верховні земські суди були ліквідовані, а нижчі земські суди, згідно з імператорським указом 1796 р., були перейменовані й поєднували як судові, так і поліцейські функції. Остаточно правило поєднання судами судових і поліцейських функцій було закріплено Положенням про земську поліцію від 3 червня 1837 р. [12, с. 4]. Земські суди стали вищою судовою інстанцією і вирішували більшість судових спорів, які переходили їм на розгляд. Недоліком земських судів було те, що вони забезпечували потреби і вирішували судові спори виключно дворянського прошарку, а отже, були закритими для широких верств суспільства [7, с. 29].

Нижчою судовою ланкою були повітові суди, які складалися з одного судді та двох присяжних засідателів, які обіймали ці посади впродовж трьох років [12, с. 5]. Створенням повітових судів, на думку О. Ільїна, імперська влада дала можливість місцевому дворянству взяти судову владу на місцях під свій контроль [6, с. 25]. Цей крок був швидше політичним і мав на меті забезпечити підтримку дворянства. На практиці суддів призначав губернатор, а більшість справ, які розглядалися в повітових судах, підлягали оскарженню у вищих судових інстанціях.

У містах функціонували міські суди, які не підлягали юрисдикції повітових судів, що було одним із позитивних елементів в умовах станової системи судочинства. Однак з початку 1840-х років імперська влада почала наступ на незалежність міського судочинства шляхом формування окремих судових інституцій у повітових містах. Суттєвою поступкою в бік дворянства стало обмеження судових повноважень міських судів, які не могли вирішувати питання, пов'язані зі скаргами проти вищих прошарків суспільства. Так, зокрема, 16 вересня 1849 р. імператор Микола I затвердив «Положення про перетворення судової частини в губернському місті Житомирі» [12]. У документі передбачалося скасування міського суду, а кримінальні та судові рішення, які в ньому розглядалися, були передані до земського (повітового) суду.

Дієвою ланкою в системі міського судочинства був губернський магістрат (діяв у губернському місті або в найбільших містах губернії). У цьому суді, подібно до вищого земського суду, діяло два департаменти – кримінальних і цивільних справ [6, с. 25]. Однак на практиці більшість справ вирішувалися виходячи зі станового підходу, адже існували сирітські, купецькі суди тощо. Цікавою судовою інституцією були так звані «словесні суди». Це був своєрідний аналог третейського суду, який складався із виборних членів (засідателів), які представляли кожен соціальну групу міщанства, купецтва та затверджувалися на посаді главою міста [12, с. 8]. До повноважень цього суду належало вирішення дрібних цивільних спорів, примирення осіб у фінансових чи майнових питаннях, вирішення побутових суперечок. Практика показала ефективність подібного типу судів, а тому він проіснував аж до реформи 1864 р. та був безпосередньо підпорядкований земському (губернському) суду.

Найнижча судова ланка була представлена сільськими судами, які поділялися на сільські та волосні суди. Останні були аналогом домашнього суду і вирішували в більшості випадків саме сімейні конфлікти [12, с. 11].

Окреме місце в системі російського судочинства, що реалізовувалося на українських землях, були так звані «совісні суди». Їх поширення в Російській імперії розпочалося в часи правління Катерини II і розцінювалося як можливість утвердження імперської влади. Будучи запозиченими з тогочасної європейської судової практики, «совісні суди» в імперії Романових мали прискорити вирішення майнових угод дворян і не доводити їх до безпосередньої судової тяганини [14, с. 29]. Загалом, на території гетьманщини діяли «совісні суди» в Харкові (1780 р.), Києві (1782 р.), Чернігові (1782 р.), Новгород-Сіверську (1782 р.), Херсоні (Таврійський, 1787 р.), Катеринославі (1791 р.), Луцьку, Брацлаві і Вознесенську (1796 р.) [2, с. 203]. Особливої популярності «совісні суди» набули в першій чверті XIX ст., вони вирішували питання, що стосувалися земельних, сімейних, майнових відносин, а також формально вирішували питання «свавлія влади стосовно цивільного населення» [14].

Дещо пізніше, з огляду на політичну ситуацію, російська система судочинства набула поширення на Правобережжі. Тільки після другого поділу Речі Посполитої і включення Правобережжя у 1792 р. Катерина II видала інструкцію з вимогою заміни польських судів на російські [10, с. 223]. Згодом були відкриті губернські палати кримінальних судів у новостворених Волинській, Брацлавській та Подільській губерніях [15, с. 132].

**Висновки.** Таким чином, у другій половині XVIII ст. у Гетьманщині відбувається процес ліквідації як елементів державності, так і традиційної системи судочинства, і поширення натомість станових судів, властивих Російській імперії. У самій імперії Романових у досліджуваний період відбувалися невдалі спроби кодифікації законодавства (одночасно діяло близько 10 тис. нормативно-правових актів), а також реформування системи судочинства шляхом формування земських, повітових, міських і сільських судів, які здійснювали судочинство по відношенню до осіб конкретного стану. Паралельно існували «третейські» та «совісні» суди, які були покликані мінімізувати час судових спорів та вирішити більшість майнових, земельних чи сімейних питань на досудовій стадії. Загальним недоліком судочинства, що утверджувалося на території України досліджуваного періоду, була повна залежність судової влади від адміністративної.

---

### **Byrkovych O. Introduction of Russian state judiciary on the territory of Ukraine (end of XVIII – early XIX century)**

The article reveals the peculiarities of the implementation of the Russian judicial system in the Hetmanate in the second half of the XVIII - first half of the XIX century. It is pointed out that the incorporation policy of the Russian Empire provided for the full inclusion of Ukrainian lands in the empire, both in administrative and legal aspects. Beginning with the abolition of the institution of the Hetmanate, the regimental-hundred system, the imperial authorities tried to eradicate from life all the legal attributes of the Cossacks, which were traditional for the population and differed from the classical Russian. One of such attributes of statehood was the system of the judiciary and the judiciary. Having determined the specifics and characteristics of the traditional Ukrainian judicial system, which has been implemented in the Hetmanate since the middle of the XVII century, judicial reforms of P. Orlyk, K. Rozumovsky, the peculiarities of the introduction of the Russian class system of justice are established. After the liquidation of the regimental-hundred system and the introduction of division in the provinces, zemstvo (provincial) and county courts began to be established on the territory of Ukraine, which had a wide range of powers and were divided into criminal and civil departments. Zemsky courts were the court of the highest instance and the main appellate body, but decided only cases involving the nobility. The formal election of judges and their subordination to the emperor was a compromise that satisfied both the government and guaranteed the loyalty of the nobility. County courts were under the control of the nobility, which leveled the transparency of decisions. The lowest judiciary was the village courts, which dealt with most economic and administrative issues related to the most vulnerable.

The practice of «arbitration» and «conscientious» courts, whose task was to resolve disputes at the pre-trial stage, can be considered a certain positive. They minimized and debureaucratized the judicial system, forming an effective alternative to county courts. Contractual principles in the judiciary, given the existence of about 10 thousand legal acts, some of which were naturally not known to judges, and sometimes contradicted each other, became the key to the stability of the judiciary in the pre-reform period.

**Key words:** court, estate courts, zemstvo court, county court, conscientious courts, Hetmanate.

---

## Література:

1. Бондаренко Г.Д. Полковий Суд у системі загальних козацьких судів Війська Запорізького в другій половині XVII-XVIII ст. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. С. 167–170.
2. Гейда О.С., Демченко Т.П. Рецензія на книгу: Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). *Український історичний журнал*. 2012. № 5. С. 202–207.
3. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 464 с.
4. Горобець В. Малоросійська колегія і реформа державного устрою України 1722–1727 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 «Всесвітня історія». Київ, 1993. 23 с.
5. Дегтярьов С.І. Українське судочинство наприкінці XVII – XVIII ст. та впливи на нього російських судових практик. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 104. С. 11–18.
6. Ільїн О.В. Судова система на українських землях у складі Російської імперії в 1781–1796 рр. *Право і Безпека*. 2016. № 1. С. 24–28. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib\\_2016\\_1\\_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2016_1_6)
7. Лонская С.В. Мировая юстиция в России : монография. Калининград : КГУ, 2000. 215 с.
8. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно–политического развития). Киев : Выща шк. Головное изд–во, 1988. 142 с.
9. Сотникова М.Г. Судебная система России во второй половине XVIII в. *Инновационная наука*. 2018. № 5–2. С. 67–69. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sudebnaya-sistema-rossii-vo-vtoroy-polovine-xviii-v>
10. Стецюк Б.Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.). Харків : Діса плюс, 2013. 560 с.
11. Тараненко М.Г., Тараненко М.М. Правовідносини, судоустрій, злочини та покарання на Запорозькій Січі. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*. 2017. № 3–4. С. 117–122. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI\\_soc\\_2017\\_3-4\\_23](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2017_3-4_23)
12. Томсинов В.А. Судебная система Российской империи в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам законодательных актов). *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 2016. № 3. Статья первая. С. 3–24. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sudebnaya-sistema-rossiyskoy-imperii-v-xviii-pervoy-polovine-xix-v-po-materialam-zakonodatelnyh-aktov-statya-pervaya>
13. Цечоев В.К. История органов и учреждений юстиции России : учебник для магистров. Москва : Издательство Юрайт, 2013. 456 с.
14. Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 266 с.
15. Шевчук А. Російське бачення судової системи на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. *Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 9–10 листоп. 2012 р.* : зб. наук. пр. ; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка / редкол.: П.Ю. Саух та ін. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С. 132–135.
16. Шевчук А.В. Судова влада в Російській імперії першої половини XIX ст.: історіографічний огляд. *Волинські історичні записки*. № 4. С. 69–81. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/4795/>
17. Шевчук А. *Судове врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1797–1840 рр.)*. *Український історичний журнал*, 2020. № (4). С. 29–45.
18. Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII ст. Варшава, 1934. 52 с.